

KATKESTATUD PAIGASEOSED: ARGENTINA EESTLASTE LAAGRIMÄLESTUSED

Aivar JÜRGENSON

Tallinna Ülikooli Ajaloo Instituut, Rütli 6, 10130 Tallinn, Eesti; aivar20@mail.ee

On vaadeldud Argentina eestlaste nii suulistele kui kirjalikele mälestustele tuginedes, kuidas mäletatakse elu põgenikelaagrites ja interpreteeritakse tollast situatsiooni eluloolises perspektiivis. On analüüsitud eelkõige seda, kuidas inimesed neid läbielatud sündmusi mäletavad ja missugune mõju võis mälestustele ning nende tõlgendamisele olla ajaloolistel, sotsiaalsetel ja psühholoogilistel kontekstidel. Tähelepanu on pööratud ka traumaatiliste sündmuste vallandatud emotsioonidele ja mõjule, mida need võisid inimestele avaldada. Laagrielu on analüüsitud essentsialistliku ruumi-
mõiste taustal, mis käsitleb inimese ja paiga vahelist loomulikku sidet. Allikateks on peamiselt autori poolt 2007. aastal Argentinas läbi viidud intervjuude tekstid, millele pakuvad täiendust mõningad kirjapandud mälestused.

EESTI SÕJAPÕGENIKUD – OSA ÜLEEUROOPALISEST PÕGENIKEVOOST

Kurbmäng Eesti pinnal 1944. aasta suvel ja sügisel, mil kümned tuhanded inimesed lahkusid Nõukogude vägede lähenedes läände, ei olnud Euroopa kontekstis erandlik. Sõja eel, ajal ja järel oli umbes 50 miljonit inimest Euroopas sunnitud oma kodust alatiseks lahkuma, mis on andnud põhjust nimetada 20. sajandit põgenike sajandiks.¹ Kunagi varem polnud maailm näinud nii suurt hulka kodutuid, kes vajasisid uut elupaika.

Just need suured põgenikevood 20. sajandi Euroopas andsid tõuke ÜRO Genfi põgenikekonventsiooni koostamiseks ja vastuvõtmiseks 1951. aastal. Genfi konventsiooni kohaselt, millest rahvusvaheline õigus tänaseni lähtub, on isik vaid siis põgenik, kui ta

hästipõhjustatud hirmust jälitamise ees rassilistel, religioossetel, rahvuslikeel, teatud ühiskondlikesse gruppidesse kuulumise või poliitilistel põhjustel viibib väljaspool oma rahvuse territooriumit.²

¹ **Wingenroth, C. D.** Das Jahrhundert der Flüchtlinge. – Außenpolitik, 1959, 10, 8, 491–499.

² **Nuscheler, F.** Flucht und Vertreibung – Historische Einordnung und Forschungsstand, statistische Grundlagen und terminologische Probleme. – Rmt: Flüchtlinge und Vertriebene in der westdeutschen Nachkriegsgeschichte. Hrsg. von R. Schulze, R. v. der Brölie-Lewien, H. Grebing. Verlag August Lax, Hildesheim, 1987, 12.

Kui eesti pagulased on oma mälestustes ja intervjuudes-küsitlustes toonud lahkumise põhjusena tavaliselt hirmu venelaste ning uute repressioonide ees,³ siis “hästi põhjendatud hirm” jälitamise ees on lääneriikides olnud asüüliloo andmisel üldiselt piisav ka järgnenud kümnendeil, näiteks idabloki maadest põgenenute puhul külma sõja ajal.

II maailmasõja kontekstis eristatavaid mõisteid *põgenik* ja *Displaced Person* (DP, maapagulane) on kohati kasutatud ka sünonüümidega, mis on põhjustanud teatavat terminoloogilist segadust. Mõistet *Displaced Person* kasutati sõjajärgseil aastail, defineerimaks isikuid, kes olid sõja tagajärjel oma kodudest ära viidud või deporteeritud – eriti käibis termin nende kohta, kelle olid sakslased sunnitud viinud ja kes olid valmis pärast sõja lõppu kodumaale tagasi pöörduma. Nende kohta, kes ei soovinud koju tagasi pöörduda, võidi kasutada ka mõistet *põgenik*. Põgenikuna defineeriti isikut, kes oli kodumaalt põgenenud ega soovinud sinna naasta. Pärast II maailmasõja lõppu oli palju DP-sid, kes ei soovinud kodumaale tagasi pöörduda, st terminoloogilisest seisukohast said neist põgenikud.⁴ Neil kaalutlusil on käesolevas artiklis kasutatud mõisteid *DP* ja *põgenik* sünonüümidega, kui kontekst ei nõua teisiti. Näiteks kui on juttu põgenikelaagritest, siis on mõeldud nii Saksamaal sõja ajal asunud põgenikelaagreid, samas pärast sõda liitlaste kontrolli all asunud DP-laagreid kui ka näiteks Rootsis asunud laagreid, mis ametlikult olidki põgenikelaagrid.⁵ Samas jäi Rootsi sõjas neutraalseks ja Saksamaa oli peamine agressor ning okupeeriti sõja lõpul – sellest tulenesid teatud erinevused põgenike situatsioonis, mistõttu käsitlen neid maid eraldi.

Nagu artikli annotatsioonis mainitud, kasutan allikana peamiselt materjale intervjuudest, mis viisin Argentinas läbi 2007. aastal. Tänapäeval elab Argentinas alla poolesaja eesti keelt rääkiva inimese, kellest mõned on nn vanade eestlaste (saabunud enne II maailmasõda peamiselt vabatahtlike (töö)migrantidena) järglased, enamik aga sõjapagulased ja nende järeltulijad – nn uued eestlased. Viimastest intervjuuerisin 29 isikut, kellest 9 võib pidada pagulaste esimesse põlvkonda kuuluvaks (sünniaasta enne 1930. aastat, seega Argentinasse jõudes täiskasvanud), ülejäänud kuuluvad teise põlvkonda (lahkusid Eestist lastena koos vanematega või sündisid hiljem põgenikelaagrites või Argentinast). Mõlema kohordi liikmed valdavad hästi eesti keelt, mistõttu toimusid intervjuud eesti keeles. Suulistele intervjuudele pakuvad täiendust kirjalikud mälestused, mida on käesolevas artiklis samuti kasutatud.

³ Vt **Jürgenson, A.** Vabatahtliku ja sunniviisilise migratsiooni dihhotoomiast migratsiooni makro- ja mikrotooriatega valguses. – *Acta Historica Tallinnensia*, 2008, 13, 105–111; **Kumer-Haukanõmm, K.** Eestlaste põgenemine Saksamaale. – Rmt: Eestlaste põgenemine Läände Teise maailmasõja ajal. Toim T. Hallik, K. Kukk, J. Laidla. *Korp! Filiae Patriae*, Tartu, 2009, 13–53.

⁴ **Salomon, K.** *Refugees in the Cold War. Toward a New International Refugee Regime in the Early Postwar Era.* Lund University Press, Lund, 1991, 39.

⁵ Seejuures tuleb siiski meele pidada, et juriidilistes dokumentides on Rootsi ja ka näiteks Saksamaa poolt okupeeritud Taani saabunud nimetatud põgenikeks, samas kui Saksamaale ning Austriasse saabunud DP-deks.

ROOTSI

Rootsi saabunud paadipõgenikud võttis Stockholmi saarestikus vastu Rootsi rannavalve. Esimesel sõjajärgsel aastal tegi Rootsi “Statistika aastaraamat” teatavaks, et Rootsis viibis üle 22 000 eestlase.⁶ Juba 1943. aasta novembris oli riiklik välismaalaste komisjon uurinud põhjalikult väga suurele põgenikehulgale peavarju andmise võimalusi. Merevägi lähtus oma põgenike vastuvõtmise plaanides mere-sõidu vaatlusjaamade asupaikadest. Neist asus paar Gävle lahes, ülejäänud Öregrundis ja Svartkobbeni tuletornis. Sinna jõudiski septembri lõpupäevil 1944 eesti põgenike väikepaatide vool, kuid ka Gotlandile, Fåröle jne. Paljud alused olid sattunud merehätta ja neil puhkudel tuli tegutseda Fårö päästejaamal. Mereväepolitsei, lootside ja meresõidukontrolli ülesandeks oli juhatada nad Öregrundi. Põgenikud läbisid tollikontrolli, seejärel neid toitlustati ja paigutati mitmetesse supel- ning raviasutustesse, koolidesse, seltsimajadesse, kogudusehoonetesse jne.⁷ Vastuvõttuseremoonia kohustuslikuks osaks oli täitapp – üldine desinfitseerimine – ja arstlik läbivaatus. Põgenikel tuli lahti riietuda, ja kuni nad saunas käisid, desinfitseeriti nende riideid kuumas ahjus. Peataide vastu tuli kõigil pead pesta sabadilli-äädikaga.⁸

Edasi saadeti põgenikud mitmetesse vastuvõtulaagritesse, kuid majutuspinda nappis.

Septembri lõpul ja oktoobri algul 1944 saabus kõigest paari nädalaga maale enam kui 36 000 põgenikku Baltikumist. Nad olid laiali pillutatud üle kogu Gotlandi ja suure osa Rootsi idarannikust. Võimud said õiguse sundida kinnisvaraomanikke andma ruume mõistliku tasu eest riigi käsutusse. Inimesed olid põgenemise käigus üksteist silmist kaotanud, ka Rootsi kogunemislaagrites paigutati mõnel pool mehed ja naised eraldi hoonetesse. Esimene põgenikelaager rajati Kummelnäsi Nacka juures Stockholmi lähistel. Seda täiendati hiljem mitme filiaaliga Vikingshillis ja Tynningös. Majutuspaikadena läksid käiku ka mitmed pansionaadid, hotellid ja raviasutused.⁹ Kohati lonkas logistika. Hiljem Argentinasse jõudnud põgenikud on kirjeldanud, kuidas neid ühe puupüsti rahvast täis laagri juurest teise juurde veeti, et leida ruumi nende majutamiseks.¹⁰

Laagrielust Rootsis on Argentina eestlaste mälestused suhteliselt napolisõnalised, jäädes põgenemislugude varju. Rõhutatakse küll seda, et laagrites perekonnad

⁶ **Andrae, C. G.** Rootsi ja suur põgenemine Eestist 1943–1944. Olion, Tallinn, 2005, 58; vt ka **Reinans, A.** Rootsi eestlased 1953. aastal. – Akadeemia, 2008, 5, 1028. Rootsi jõudnute arv kõigub erinevates allikates sõltuvalt sellest, kas juurde on arvatud ka lapsed või mitte. Lapsi oli aga läände põgenenute seas umbes 20% (vt **Kumer-Haukanõmm, K.** Eestlaste põgenemine Saksa-maale, 17).

⁷ **Andrae, C. G.** Rootsi ja suur põgenemine Eestist 1943–1944, 120, 124, 126; **Voitk, E. J.** Põgenike-laager. – Rmt: Eesti põgenikud Rootsis sõnas ja pildis 1944–1946. Toim A. Moor, E. Tibbing, H. Vilper, V. Brun. Eestlust jäädvustav toimikond Boråsi Eesti Seltsi juures, Borås, 1945, 19.

⁸ **Andrae, C. G.** Rootsi ja suur põgenemine Eestist 1943–1944, 129.

⁹ Samas, 132 jj.

¹⁰ Nt Eesti Rahva Muuseumi korrespondentide vastused (edaspidi ERM KV) 1005, 135.

lahutati – ühed pandi magama ühte, teised teise hoonesse. Kohati kohtab kehvade elutingimuste kirjeldamist:

Elasime pead-jalad koos, õhku oli vähe ja soojusallikaks oli väike plekkahi. Toas oli kaks äärmust, kas väga palav või hästi külm.

Viletsad elamistingimused avaldusid ka väheses privaatsuses:

Et vähegi intiimsust saavutada, tõmbasid inimesed magamissaalidesse risti-rästi pesunöörid, mille külge kinnitasid paberist voodilina – moodustades sel moel “eraldi toad”... Ka metallkappidest püüti ehitada vaheseinu.

Kirutakse kesist laagritoitu.¹¹

1945. aasta suve saabudes suunati inimesi igasugustele töödele: turbarappa, abiks talunikele, aiatöödele, teedehitusele, metsatöödele, kus põgenike hinnangul saadi suhteliselt korralikku palka. Alandavaks hindavad tollased põgenikud iga-hommikust nn orjaturgu:

...siis tulid kohalikud talumehed omale päevatöölisi valima. Kõik töövõimelised rivistati ülesse kasarmu ette: kohalikud talumehed tulid hobuvankritega, jalutasid jõllitades rivi eest läbi valides sobivaid päevatöölisi; turkas piitsaga sellele kõhtu, kes pidi tema vankrile ronima ja sõit läks lahti kuskile põllule.¹²

Saksamaaga võrreldes kujunes Rootsi pääsenute laagrielu lühikeseks: juba augustis 1945 olid kõik laagrid suletud.¹³ Algas põgenike lülitamine riigi majandusellu,¹⁴ mis tähendas, et igaüks pidi endale ise töökoha leidma. Mälestustes toonitatakse peamiselt seda, et laagrielu vältas lühikest aega, misjärel leidsid inimesed käepärast tööd – tavaliselt läksid mehed laagritest varem välja, teenides mujal endale ja perele elatist ning viies hiljem ka naised-lapsed enda juurde.

Paljud tollal lapseas olnud toonitavad, et said selle mõne aastaga, mis Rootsis elati, rootsi keele veatult selgeks. Paljud valdavad seda nüüdki Argentinast. Räägib 1938. aastal sündinud mees, kelle pere juba 1946. aastal Argentinasse edasi reisis:

Nii et kui me laeva pealt maha tulime, siis laeva meeskond [kellega poiss oli laevas veatut rootsi keelt rääkinud] kuulis, et ma rääkisin eesti keelt vanematega ja küsisid et... et “Mis keelt sa räägid? Et... Me arvasime, et sa oled rootslane.”

SAKSAMAA

Rootsi jäi II maailmasõjas neutraalseks, nii et kui eestlastest põgenikud sinna jõudsid, ei puutunud nad otsese sõjategevusega enam kokku. Teisiti oli lugu Saksamaale põgenenud (sh hiljem Austriasse ja Taani sattunud) eestlastega. Nende

¹¹ Samas, 135, 137, 139.

¹² Samas, 139.

¹³ Raag, R. Läänes elavate eestlaste rahvuslik identiteet ja kultuur 1944–1991. – Rmt: Eesti identiteet ja iseseisvus. Koost A. Bertriau. Avita, Tallinn, 2001, 179.

¹⁴ Raag, R. Eesti sõjapõgenike saabumine Ojamaale 1944. aasta sügisel kohaliku ajakirjanduse kajastuses. – Rmt: Suur põgenemine 1944. Eestlaste lahkumine läände ning selle mõjud. Toim K. Kumer-Haukanõmm, T. Rosenberg, T. Tammaru. Tartu Ülikooli Kirjastus, Tartu, 2006, 72.

jõudmisest Läänemere lõunakaldale jäi sõja lõpuni veel üle poole aasta, kusjuures rinne tõmbus üha koomale ja ägedad lahingud käisid nüüd Saksamaa pinnal.

Seetõttu erinevad paljude Saksamaale jõudnud põgenike mälestused oluliselt Roots'i jõudnute omadest. Läbi paljude põgenemislugude kumab peamise emotsioonina hirm. S. Okas Ainso, kes hiljem leidis oma kodu Argentinas, kirjeldab nende perekonna rännakut Saksamaal pärast põgenemist Eestist septembris 1944. Läbi lapse silmade vahendatakse, kuidas siis, kui liitlased Berliinile lähenesid, sagesid pommirünnakud linnale ja kuidas perekond seepeale Dessause lahkus. Sisendusjärgiselt antakse edasi Dessau lauspommitamine 8. märtsil 1945, mille käigus hävis 80% linnast.¹⁵

Väljas oli kõrvulukustav müra: sõjalennukid möirgasid pea kohal, siin ja seal plahvatasid pommid, kõikjal linna kohal – võis kuulda, kuidas nad vinguvad, kiunuvad ja susisevad, enne kui nad kuskil lähedal plahvatavad. Me olime hirmust halvatud. Aknad värisesid, suits tungis sisse. Kõikjal meie ümber ja kohal valitses põrgu. Elavad mälestused sellest kirjeldamatust õuduste ööst on igaveseks pressitud mu meelde; unenäod põlevasse majja jäämisest korduvad ikka ja jälle. Sakslastest abielupaar sattus hüsteeriasse. Meie olime vakka. Ema meenutab: ta oli kaetud külma higiga, kuid ta teadis, et ta peab jääma rahulikuks ja tugevaks meie kõikide pärast. Ta palvetas. Ma mäletan: äkki ei suutnud ma enam välja kannatada; vastu tahtmist hakkasin vaikselt nuuksuma.¹⁶

Traumaatilistel kogemustel võib olla mälestustele ulatuslik mõju. Mälualases erialakirjanduses¹⁷ on rõhutatud, et varased tugevad traumaatilised kogemused võivad viia tugeva stressihormoonide vallandumiseni. Uuringud on näidanud, et ka aju kasv võib traumaatiliste kogemuste mõjul kannatada, samuti mälestuste töötlemine. Nii võib traumal olla vahetu mõju neile ajustruktuuridele, mille ülesanne on mälestuste salvestamine, talletamine ja esilekutsumine. Ja isegi kui aju neutraalne struktuur jääb kahjustamata, võib mälestuste töötlemine posttraumaatilistes tingimustes pärsitud olla. Nii näiteks võib töötlemata jäänud trauma kaasa tuua häired kortikaalses konsolideerimisprotsessis, mis viib selleni, et traumaatilist kogemust pole võimalik permanentsesse mällu edasi "transportida". Taoline blokaad mälestuste konsolideerimisel võib ühtse minapildi formeerumisel kaasa tuua negatiivseid tagajärgi. Hirmsad sündmused võivad seista silme ees ja ilmned a hirmuunenägudes. Hirmuunenäod (eelkõige une REM-faasis) kajastavad tõenäoliselt aju tagajärjetuid katseid lahendada blokaade ja konsolideerida mälestusi.¹⁸ Ka eel- esitatud kirjelduse autor toonitab sagedasi hirmuunenägusid, mille põhjuseks on läbielatud traumad.

Siin esitatud traumaatilise mälestuse puhul võiks kasutada mõistet *välklampmälestus (flashbulb memory)*. Psühholoogid kasutavad seda mõistet teatud tüüpi mälestuste tähistamiseks, mida subjekt kogeb autentsete ja kõigutamatutena, mis eristuvad teistest väga elavatena, säilitades ühekordseid kogemusi suure detailsusega. Nad säilivad muutumatutena ja märkimisväärselt hägustumata aastaid ning

¹⁵ Siin ja edaspidi tõlge ingliskeelsest tekstist.

¹⁶ Okas, I. B., Okas Ainso, S. Memories – A Family's Journey, 2006, 39–41.

¹⁷ Vt Siegel, D. J. Entwicklungspsychologische, interpersonelle und neurobiologische Dimensionen des Gedächtnisses. Ein Überblick. – Rmt: Warum Menschen sich erinnern können. Hrsg. von H. Welzer, H. J. Markowitsch. Klett-Cotta, Stuttgart, 2006, 41.

¹⁸ Samas.

aastakümneid. Need mälestused kujutavad endast autobiograafilise või episoodilise mälu erivormi, mis ilmutab inimesele tema enda koha ja tegevuse kohe, kui sellest läbielatud ajast või situatsioonist juttu tehakse. Eriti ajalooliselt murrangulised sündmused võivad sünnitada välklamp-mälestusi, just selliseid, milles subjekt ise osales ja mis mõjus valuliselt. Erialakirjanduses ongi välklamp-mälestusi sageli II maailmasõjaga seostatud.¹⁹

Saksamaal oli pärast sõda 8 miljonit inimest, kes kuulusid DP-de, st maapagulaste²⁰ kategooriasse. Need olid sõja ajal Saksamaale sattunud, enamasti Saksa sõjamajanduse teenistusse rakendatud sunnitoölised, sõjavangid, koonduslaagrite vangid ja põgenikud. Nende seas oli umbes 20 rahvuse esindajaid, teiste hulgas ka Nõukogude Liidu poolt okupeeritud Baltimaadest. 1945. aasta lõpuks oli Saksamaal veel 180 000 DP-d Baltikumist,²¹ eestlasi oli nende seas 35 000 – 40 000.²² Maapagulasi hakati pärast sõja lõppu lääneliitlaste hõivatud aladel DP-laagritesse koondama. 1. oktoobril 1946 avaldatud andmeil viibis Saksamaa DP-laagreis 32 219 eestlast.²³

Põgenike olukord sõjajärgsel Saksamaal jättis soovida. Saksa ajaloolased Klaus Bade ja Jochen Oltmer toovad ära Alam-Saksi tervishoiuameti uuringu tulemused 1946. aasta septembrist 1947. aasta augustini 532 706 põgeniku tervisliku olukorra kohta: 9% kannatas tõsiste nälgimiskahjustuste all, lisaks 8% põdes rahhiiti, 4% sügelisi, 2,5% tüüfust ning 2,4% tuberkuloosi. Need andmed näitavad ühtlasi tõsist vajakajäämist põgenike varustamisel eluks vajalikuga: 21%-l polnud välisriietust, 27%-l jalanõusid, 25%-l aluspesu, 20 000 inimesel polnud kütet ja 78 000-l voodit.²⁴ Esitatud andmed puudutavad küll nn Saksa idaalade põgenikke ja mitte DP-sid, kelle elamistingimused liitlaste hoole all olid siiski paremad.

Kuid ka Argentina eestlaste mälestustes on põgenikelaagrite periood tähelepanuväärsel kohal, kusjuures eriti rõhutatakse kesiseid elamistingimusi. Hiljem Argentinas elanud Ellen Liiv, kes sattus tollase põgenemise käigus Saksamaale, kirjutab:

Olime juba Eestis kuulnud varem evakueerunute sugulasile ja tuttavaile saabunud teadetest, et põgenikud Baltimaalt elasid “Gotenhafeni”²⁵ heinamail” barakkides, nii polnud meile sinna kohale jõudes avanev vaade ka mitte üllatuseks, kuid masendavalt mõjus sellegipoolest peale

¹⁹ Assmann, A. *Wie wahr sind unsere Erinnerungen?* – Rmt: *Warum Menschen sich erinnern können.* Hrsg. von H. Welzer, H. J. Markowitsch. Klett-Cotta, Stuttgart, 2006, 102.

²⁰ *Displaced persons*, lühendatult DP, sellest on eestlastest põgenike käibekeelde jõudnud “diipiid” laagrite elanike tähistamiseks. DP eestikeelseks vasteks on pakutud “maapagulased” või “sundsiirdlased” (vt **Rahi-Tamm, A.** *Inimkaotused.* – Rmt: *Valge Raamat Eesti rahva kaotustest okupatsioonide läbi 1940–1991.* Toim V. Salo. Eesti Entsüklopeediakirjastus, Tallinn, 2005, 35–36).

²¹ **Bade, K. J., Oltmer, J.** *Normalfall Migration.* Bundeszentrale für politische Bildung, Bonn, 2004, 64.

²² **Raag, R.** *Läänes elavate eestlaste rahvuslik identiteet ja kultuur 1944–1991,* 179.

²³ **Rahi-Tamm, A.** *Inimkaotused,* 35–36.

²⁴ **Freund, A.** *Aufbrüche nach dem Zusammenbruch. Die deutsche Nordamerika-Wanderung nach dem Zweiten Weltkrieg.* V&R Uniperss, Göttingen, 2004, 391–392; **Bade, K. J., Oltmer, J.** *Normalfall Migration,* 62, 65.

²⁵ Gdynia – sadamalinn Põhja-Poolas, tollal Saksamaa poolt okupeeritud alal. Aastatel 1939–1945 Gotenhafen.

seada, kui olime mööda sõites näinud saksa linnakodanike endi eluasemeid. Seal oli lagedas, juba sügiseselt luitunud ja soist muljet jätvas madalmaa maastikus ainult üks traattaraga piiratud vettinud puust barakkide kobar.

Ja teisel:

Põgenike ajutiseks eluruumiks olid barakitoad kahekordsete magamisnaridega seinte ääres. Kui oli leitud mõni veel lahtise laastusasiga ase, võidi end oma võimaluste kohaselt “uues kodus” sisse seada. Meil, Mulgimaalt tulnuil, polnud küll muud teha, kui laotada oma ainus tekk laastudele ning tõsta kompsuke päitsisse.²⁶

Siia kõrvale sobib kirjeldus põgenikelaagri kohta Austrias, nii nagu seda suulisest intervjuus aastal 2007 meenutab hiljem aastakümneid Argentinast elanud naine:

Barakid-barakid täiesti. Meid oli algul – palju meid oli sääl toas – meid oli midagi kaksteist inimest ühes toas sääl. No siis oli... igaüks tahtis... jaotas kuidagi tekkidega... tehti vaheseinad või voodi ümber tehti katted kuidagi ja... Sest olid ju perekonnad... mitu perekonda ühes toas (naine, sünd 1933).

Sundolukord, milles viibiti laagrites, jättis jälje igasse eluvaldkonda. Ellen Liiv kirjeldab, et lisaks olmelistele raskustele tuli kokku puutuda ka psühholoogilistega. Kui ühes järjekordses põgenikelaagris tuli sama katuse all elada vene rahvusest põgenikega, oli see Nõukogude okupatsiooni eest põgenenute jaoks pehmelt öeldes negatiivne elamus:

Tegelikult kujuneski meile häirivamaks kui kõik muud ebameeldivused me laagrielus venelannade igapäevane naabus, vältimatud kokkupuuted nendega ning sellest tulenev loomulik pinevus.²⁷

Liiv kirjeldab olukorda, kus eesti ja läti naised keeldusid Hitleri eluloole pühendatud loengu eel venelastega ühes ruumis midagi kuulamast või õppimast. Liiv põhjendab:

Pidime endi kodud venelaste pärast maha jätma ometi mitte selleks, et saada siin meie vaenlastega ühte patta heidetud.²⁸

Taas toonitatakse Eestist lahkumise motiivi – olulist momenti selles kanoonilises kannatusloos, mis hiljem paguluses kujunes eesti kogukonda konsolideerivaks narratiiviks.²⁹

Ajalooline trauma, milles süüdlastena nähti mõnd teist rahvusgruppi, on põgenikelaagreid käsitlevas kirjanduses korduv teema. Nii nagu Ellen Liivi tekstikatkes tekitas eestlastele tõsist vastumeelsust sundus olla sama katuse all venelastega, on palju näiteid konfliktide kohta laagrites serblaste ja horvaatide ning leedukate ja juutide vahel. On ka näiteks teateid selle kohta, kuidas baltlased, kes

²⁶ Liiv, E. Põhjust lõunasse. Mälestusi ja kommentaare. Kirjastus Välis-Eesti & EMP, Stockholm, 1992, 21.

²⁷ Samas, 29.

²⁸ Samas, 30.

²⁹ Vt Kirss, T. Eessõna. – Rmt: Rändlindude pesad. Koost T. Kirss. Eesti Kirjandusmuuseum, Toronto Ülikooli Eesti Õppetool, Tartu, 2006, 11; Kirss, T. Põgenemisteedekonnad ja põgenemistolud. – Rmt: Rändlindude pesad. Koost T. Kirss. Eesti Kirjandusmuuseum, Toronto Ülikooli Eesti Õppetool, Tartu, 2006, 617, 624.

tänu oma saksa keele oskusele said laagrites ametitesse, mis nõudsid suhtlemist Saksa võimudega, tekitasid kaaspõgenikes tõsist vimma.³⁰

Privaatsuse puudumisele laagrites on laagrielu käsitlevas kirjanduses ikka ja jälle tähelepanu juhitud – sõltumata rahvusest on see alati probleemiks, samuti on ka, sõltumata rahvusest, mingisugusegi turvaruumi loomise taotlused alati sarnased: tekkidest “seinad” naride vahel³¹ on kui alasti karikatuur lõhutud territoriaalsusest.

Nii nagu Rootsi sattunud kirjeldavad ka Saksamaale jõudnud põgenikud neid kohe saabumise järel tabanud täisaunast läbikäimist (*Entlausung*) ja annavad edasi selle “initsiatsiooni” alandavat kogemust.³² Meeles on inimestel ka laagritele iseloomulik kesine toidulaud.

Koos alatasa kiusava külmaga – ka barakis, sest endi raudahjukese jaoks saime väga napilt küttematerjali – hakkas end üha kibedamini tunda andma ka kõhutühjus. Söök, mis serveeriti küll võrdlemisi korralikult söögisaalis valgete linadega kaetud laudadel, oli äärmiselt puudulik, nii oma toiteväärtuse kui ka hulga poolest. Tavaliselt ujusid taldrikul mingisuguses hallikas vedelikus mõned konservliha libled ja paar sinakat kartuliviilu, millele kokku anti kõlav nimetus – guljashh.³³

Uurimustes, mis käsitlevad sõjaaegset ja -järgset toitumist, on täheldatud tolleaegsete mälestuste raskuskeskme koondumist majanduslikule kitsikusele, kusjuures tegemist ei tarvitse olla reaalse näljaga. Kui Ellen Liiv rõhutab tõesti toidu nappust laagris, siis analoogilised kujutelmad kehvast toidust domineerivad ka seal, kus tegelikult toiduainete puudust ega näljasümptomeid ei olnud. Need mälestused teeb aga kibedaks see, et harjumuspärasega võrreldes oli toitumisstruktuur täiesti muutunud: ei suhkrut, ei kohvi, ei mingeid delikatesse.³⁴ Liitlaste ametlikel andmeil oli DP-de toidulaud kaloritasemelt parem kui sakslastel (sakslastel 1550, DP-del 2000 kalorit, tsooniti see küll varieerus).³⁵

1940. aastate lõpul põgenikelaagris Taanis viibinud hilisem Argentina eestlane Voldemar Mettus kirjutab:

Ja söök laagris? See on tavaline ühiskatla toit, pudrude, kartulite ja kastmetega. See ei ole nii halb, et keegi sellepärast kannataks alatoitluse all, kuid laagris leidub inimesi, kes 1939. a. sõjaväkke mobiliseerimise järel juba 9 aastat on söönud katlatoitu. Kõik on sellest küllastunud.³⁶

Üks teine Taani sattunud mees kirjeldab oma tühimust üksluisest toidust ja võimalust millegi paremaga oma kõhtu rõõmustada järgmiselt:

³⁰ **Wyman, M.** DPs. Europe's Displaced Persons, 1945–1951. Cornell University Press, Ithaca, 1998, 158.

³¹ Samas, 107.

³² Nt **Liiv, E.** Põhjast lõunasse. Mälestusi ja kommentaare, 27.

³³ **Liiv, E.** Põhjast lõunasse. Mälestusi ja kommentaare. Kirjastus Välis-Eesti & EMP, Stockholm, 1992, 45.

³⁴ **Bönisch-Brednich, B.** Auswandern: Destination Neuseeland; eine ethnographische Migrationsstudie. Mana-Verlag, Berlin, 2002, 335.

³⁵ **Wyman, M.** DPs. Europe's Displaced Persons, 1945–1951, 168.

³⁶ **Mettus, V.** Soovimata külalised. Pagulaspõlve mälestusi Saksast ja Taanist. Eesti Kirjanike Kooperatiiv, Lund, 1971, 229.

Ja linnas sel ajal oli olemas, Taanis sai piima ja sai kooki ja igasuguseid asju ja ma ei olnud aastaid korralikult kooke süüdnud, et ma istusin kohvikusse ja söin kooki.³⁷

Siinkohal tuleb küll märkida, et Taanis, mis ei olnud sõjas nii tugevalt kannatanud kui Saksamaa, olid ka toiduprobleemid väiksemad.

Saksamaale jäänud välismaalaste eest hoolekandmisega tegeles Ühinenud Rahvaste Abistamis- ja Rehabilitatsiooni Valitsus (UNRRA – United Nations Relief and Rehabilitation Administration). Nimetatud organisatsioon ja okupatsioonivõimud pidid korraldama DP-de kokkukogumise ning kodumaale saatmise, kusjuures liitlased teadsid, et neid inimesi ootab kodumaal riigireeturitena ees represseerimine. Vaid vähesed DP-d soovisid kodumaale naasta, põhjuseks kommunistlikud režiimid Ida-Euroopas, samuti vilets majanduslik olukord nendes maades.³⁸

Kodumaale tagasi saadeti hulgaliselt ukrainlasi, venelasi ja valgevenelasi. Üks grupp, kelle Nõukogude Liitu repatrieerimise suhtes tõsiselt kõheldi, olid Baltimaade elanikud. Pärast sõda kasvas nende arv põgenikelaagrites pidevalt – seni mitmel pool Saksamaal olnud põgenikud koondusid järk-järgult põgenikelaagritesse. Liitlaste suhtumine baltlastesse oli komplitseeritud. New York Times kirjutab 19. oktoobril 1945, et vähemalt kolmandik (ja arvatavasti enamgi) baltlastest kuulus varem Läti, Leedu ning Eesti sõjaväeüksustesse, mida sakslased sõja ajal Nõukogude Liidu vastu võitlusse organiseerisid.

Peaaegu kõik neist eelistasid meie vaenlast Saksamaad meie liitlasele Nõukogude Liidule, seisab artiklis. Siin näeme selgelt suurriiklikku pealiskaudsust väikerahvaste olukorra hindamisel. Ameeriklased kahtlustasid Baltikumist pärit DP-sid pidevalt kollaboratsioonismis. USA sõjaväeajalehes Stars & Stripes ilmunud artiklis väideti, et kõikide Baltikumist pärit DP-de sümpaatia kuulus natsionaalsotsialistidele. Vastulauseks esitas Saksimaal Kleinheubachis asunud põgenikelaagri eestlaste komitee pika vastulause, milles rõhutati eestlaste pikaajalisi demokraatlikke traditsioone, mille arengut on takistanud üksnes ida- ja läänepoolsete suurvõimude vaheldumisi aset leidnud vallutused. Kuid see seletus ei suutnud kummutada ameeriklaste üldist kahtlustavat suhtumist. Eestlasi oli Wolfgang Jacobmeyer³⁹ andmeil 1945. aasta oktoobris USA tsoonis 13 413, Inglise tsoonis 9764 ja Prantsuse tsoonis 1054. Jalta kokkuleppe kohaselt tuli baltlasi käsitada Nõukogude Liidu kodanikena, mistõttu UNRRA kõrgemad ametnikud leidsid, et baltlased kuuluvad repatrieerimisele. 1945. aastal jõudsid Inglismaa ja USA siiski otsusele, et Nõukogude Liidu anneksiooni Baltikumis ei saa tunnustada, mistõttu puudus alus sealtpärit inimesi Nõukogude Liidule välja anda. Prantsusmaa käsitas Baltikumist pärit DP-sid aga Nõukogude Liidu kodanikena ja teostas repatrieerimist

³⁷ Eesti Rahva Muuseumi Etnograafiline arhiiv (EA) 263, 242.

³⁸ **Freund, A.** Aufbrüche nach dem Zusammenbruch. Die deutsche Nordamerika-Wanderung nach dem Zweiten Weltkrieg, 391–392; **Bade, K. J., Oltmer, J.** Normalfall Migration, 65; **Salomon, K.** Refugees in the Cold War. Toward a New International Refugee Regime in the Early Postwar Era, 67; vt ka **Jürjo, I.** Pagulus ja Nõukogude Eesti. Vaateid KGB, EKP ja VEKSA arhiividokumentide põhjal. Umara, Tallinn, 1996, 7–8.

³⁹ **Jacobmeyer, W.** Vom Zwangsarbeit zum Heimatlosen Ausländer. Die Displaced Persons in Westdeutschland 1945–1951. Vandenhoeck und Ruprecht, Göttingen, 1985, 79 jj.

Nõukogude Liitu, vajadusel ka jõudu rakendades (nagu nõudis ka Nõukogude Liidu – Prantsusmaa 27. juuni 1945. aasta leping). USA ja Inglise tsoonides tuli aga kõne alla vaid Baltikumist pärit DP-de vabatahtlik repatrieerumine.⁴⁰

Hirm, mis inimesi sunniviisilise repatrieerimise ees valdas, sundis paljusid tsoone vahetama. Kuigi USA ja Suurbritannia suhtumist kõnealusesse probleemi on kirjanduses käsitatud tavaliselt omavahel kooskõlastatuna, võis see teatud juhtudel ilmselt siiski erineda.

Tollaseid sündmusi kirjeldab sõja lõpul Austriasse sattunud eestlanna (sünd 1933):

Ja siis läksime Lienzi⁴¹ – Lienzis oli see kogumislaager, sinna. Ja siis tuli... aga mis oli, et me olime inglistsoonis. Sest oli ju jaotatud tsoonideks. Ja inglased hakkasid teatud jagu välja andma – andsid kasakad välja. See oli hirmus tagaajamine säääl, kasakad põgenesid mägedesse ja tapsid iseennast pere... mitme perede viisi tapsid ära, et mitte tagasi minna. Linnas oli rong, kus neid siis rongi peale pandi ja viidi... viidi tagasi Venemaale. Ja siis säält no siis hakkas... hakkasid organiseerima, sest oli ka tarvis, et lapsed, kes olime, ikka kuskile kooli saada. /.../ Ja tsoonidega oli see probleem, sest teatud ametiasjad pidi minema Viini õiendama. Ja Viin oli nelja tsooni kontrolli all. Iga... ma ei tea, kuidas oli, kas nädalas või kuidas oli, kelle... üks eesti mees võeti seal rongi pealt maha, viidi tagasi Eestisse. Venelaste kontrolli alt. Ma ei mäleta enam, mis selle nimi oli. See... tehti pärast propagandat, et ta elas väga hästi. Perekond jäi tal Austriasse siis. /.../ Ja siis... no siis saime säält... organiseeriti lõpuks, et sai... saime Ameerika tsooni Salzburgi.

Seega siis hirm käitumise motivaatorina – hirm sattuda Nõukogude võimude kätte ja saada sundkorras repatrieeritud okupeeritud kodumaale.

Nõukogude Liit tegi muidugi ka omalt poolt kõik selleks, et saavutada baltlaste, sh eestlaste repatrieerumine. Kui sunniviisiline repatrieerimine enam kõne alla ei tulnud, hakati üha rohkem rõhuma propagandale. Saksamaal alustati eestikeelsete raadiosaadetega ja anti välja propagandabulletääne, mille ülesanne oli põgenikke koju meelitada. Laagrites käisid ringi Nõukogude saatkondade ja konsulaatide ametnikud, kes korraldasid koosolekuid võimalike tagasipöördujate meelitamiseks.⁴² Erilist edu neil muidugi ei olnud. V. Mettus kirjeldab värvikalt, kuidas käituti põgenikelaagris Taanis sinna saabunud Nõukogude konsulaadi ametniku Kašiniga, kes agiteeris eestlasi koju pöörduma:

Üks noormees ütles Kashinile mingi jämeduse, mispeale see nagu abipaluvalt koosolijate poole pöördudes sõnas: “Säärane on selle nooruki kultuur!” Kohe pisteti talle aga nina alla broshüür piltidega vene veretöödest, öeldes: “Säärane on nõukogude kultuur!” Lakke riputati silmusega kõis ja soovitati Stalini esindajale seda enda suhtes kasutusele võtta. Mõned nooremad mehed tahtsid Kashinile rusikatega kallale minna, selle suutsid aga vanemad mehed ära hoida meelde-tuletusega, et kes paska puudutab, see ennast ise määrib.⁴³

Olukord oli aga hoopis keerulisem Nõukogude tsooni jäänud eestlastel. Muidugi püüdis enamik Saksamaale saabunud põgenikest pääseda lääneliitlaste okupatsiooni-

⁴⁰ Samas, 79–82; **Wyman, M.** DPs. Europe’s Displaced Persons, 1945–1951, 62–63.

⁴¹ Linn Lõuna-Tiroolis.

⁴² Vt **Jürjo, I.** Pagulus ja Nõukogude Eesti. Vaateid KGB, EKP ja VEKSA arhiividokumentide põhjal.

⁴³ **Mettus, V.** Soovimata külalised. Pagulaspõlve mälestusi Saksast ja Taanist, 234.

tsoonidesse.⁴⁴ Ilmestagu tollast keerulist situatsiooni ühe hiljem Argentinasse jõudnud perekonna lugu, mis on kirja pandud tollal lapseas Sirje Okas Ainso poolt. Saksamaal sattus perekond esmalt Dessausse Nõukogude tsooni, kust mitmeid kordi ähvardati okupeerituid Eestisse saatmisega.

Meie vanemad teadsid, et meid saadetaks selle asemel Siberisse: me kvalifitseerusime rahva-vaenlasteks ja lisaks sellele olime maalt põgenenud. /.../ Isa seletas vene võimudele, et meile ei meeldiks miski rohkem kui minna koju, kuid me olime veel liiga kurnatud oma odüsseiast: ema ja Priit [jutustaja vend] olid olnud väga haiged ja olid liiga nõrgad reisimiseks, lapsed olid väikesed, saabumas oli külm talv jne. Tegelikult aitas meid see, et isal oli võtmepositsioon instituudis: ta oli inimmeditsiini osakonna juhataja.⁴⁵

Kui 1946. aasta kevade eel anti taas teada kavatsusest perekond repatrieerida, päästis neid esialgu instituudi venelasest juhataja avaldus, et isa viibimine instituudis on vajalik seni, kuni saadetakse keegi teine teda asendama. See andis hinge-tõmbeaega ja perekond hakkas kavandama põgenemist Berliini. Kuigi Berliin oli Nõukogude okupatsioonitsooni südames, jagunes linn Nõukogude, USA, Briti ja Prantsuse tsooniks. Berliinis olles oli ehk võimalik minna ühest tsoonist teise. Isa selgitas välja, et Berliini USA tsoonis on UNRRA põgenikelaager Euroopa DP-dele. Ühel päeval ütles vene ohvitser, kellega isa sõbrustas, et nägi deporteeritavate salajast nimekirja, milles olid ka nende nimed. Juunis 1947 lahkuski perekond ühel õhtul öö saabudes Dessau. Ükshaaval mindi rongijaama, salamisi palvetades, et keegi neid ei märkaks, saadi rongi peale. Berliini saabuti enne süda-ööd. Jõuti USA tsooni ja paluti asüüli. Järgmisel hommikul mindi edasi UNRRA DP-laagrisse Berlin-Zehlendorfis. Kuigi Dessau noobli maja asemel elati nüüd barakis, oli see ikkagi palju parem kui pidevas hirmus elamine. Laagris oli umbes 20 rahvuse esindajaid, nende seas ka eestlasi, kes olid põgenenud Nõukogude okupatsioonitsoonist. Isa hakkas arstina tööle laagri haiglas. Lapsed hakkasid õppima kolme õpetaja ja viie õpilasega eesti "koolis".⁴⁶

Näeme, et taas kumab ridade vahelt peamise emotsioonina hirm – hirm võimude ees, kelle eest oli võõrsile pagetud, kuid kes ohustasid nüüdki veel.

SKRIINIMINE

Peagi pärast laagrite loomist alustati nn skriinimisega – rahvusvahelise organisatsiooni pakutava hoolekande saamiseks isiku sobivuse testimisega. Prantsuse tsoonis olevates laagrites tuli näiteks vastata 8 küsimusele, USA tsoonis 22-le. Mõni päev pärast küsitluslehtede kokkukogumist kutsuti vastanud isikud komisjoni ette vestlusele. Inimese mineviku kõrval kontrolliti hoolega ka tema tervislikku seisundit. Eriti pedantne oli olukord USA tsoonis. Nagu eespool nägime, olid mit-

⁴⁴ Vt **Jürjo, I.** Pagulus ja Nõukogude Eesti. Vaateid KGB, EKP ja VEKSA arhiividokumentide põhjal, 7.

⁴⁵ **Okas, I. B., Okas Ainso, S.** Memories – A Family's Journey, 44.

⁴⁶ Samas, 47–49.

med USA ringkonnad veendumusel, et baltlased olid sakslaste kollaborandid. Kui 1946. aasta aprillis sai UNRRA peadirektoriks endine New Yorgi linnaape Fiorello La Guardia ja võeti vastu uus maapagulasi/põgenikke puudutav resolutsioon, tõusis esiplaanile põgenikest ning DP-dest kiire lahtisaamine. Nõukogude repatrieerimiskomisjonidele võimaldati vaba sissepääs laagritesse ja seal propaganda tegemine.⁴⁷

Näiteks eelnimetatud Okaste perekond suunati detsembris 1946 Darmstadt Screening Centerisse. Järgnev lõik annab aimu mitte just mugavatest oludest laagris:

See oli üks kohutav paik. Jälle majutati meid sõjaväe barakkidesse, hiiglaslikesse naridega ruumidesse, kus umbes sada inimest elas koos, mehed, naised, lapsed, vanad ja haiged. Me ei suutnud leida kõrvuti voodeid ja nii olime kõik ruumis laiali, üksteisest eraldi. Oli külm, tekid olid viledaks kulunud ja sigaretiäugulised. Ühes nurgas oli väike ahi. Mehed tõid lähedast metsast puid ja kõik pressisid ennast tulele lähemale. Kuid ruum oli pikk ja kitsas, teine ots oli jääkülm. "WC" pika koridori lõpus oli jäätunud välikäimla, libe ja ohtlik. Elektrit ei olnud, ust hoiti lahti... /.../ Toitu, tavaliselt mingit suppi, jagati ühes sõjaväeköögis barakkidest pisut eemal. Mäletan, et me avastasime lähedal asuvas metsast mingid puud söödavate seemnetega – need olid pöögitõrud. Me korjasime neid peotäite viisi ja pärast röstisime neid oma ruumis ahju peal – kui sellele ligi pääsesime. Selles sünges paigas veetsime kolm nädalat, kaasaarvatud meie esimesed jõulud ja uusaasta Läänes: 20. detsembrist 1946 kuni 10. jaanuarini 1947. See kogemus oli traumeeriv.

Kui uus skriinimiste voor läbi sai ja perekond tunnistati "*certified DP-deks*", saadeti nad ajutiselt Fuldasse, väikesesse linna Darmstadtist kirdes, põgenike-laagrisse, kus olid Balti põgenikud.⁴⁸

OMA GRUPP – KAOTATUD KODUMAA ASEAINE

Laagrites viibinud eestlased, lahti kistud kodumaast, tuttavast füüsilisest ja sotsiokultuurilisest keskkonnast, tundsid paratamatult igatsust stabiilsuse järele. Eelnevalt nägime Okaste perekonna vintsutavaid reise ühest paigast teise, ühest laagrist teise. Ka siis, kui skriinimised said läbi, ei jäetud neid paigale, vaid viidi üha uutesse kohtadesse. Fuldast saadeti nad edasi Augsburg-Hochfeldi DP-laagrisse Müncheni lähedal, kuhu jõuti septembris 1947. Seal, kus oli üks suuremaid baltlaste kogukondi Saksamaal, vedeti pisut üle aasta.

Sellistes pideva juurtetuse ja paigavahetuse tingimustes klammerduvad inimesed innukalt oma sotsiaalse grupi külge – nähtus, mida on sõja- ja teistel kriisiaegadel sagedasti täheldatud. Vaimse Tervise Teenistuse šveitslannast direktor M. Pfister-Ammende on kommenteerinud vene põgenikke, kes elasid töölaagrites ajavahemikul 1943–1945. Ta nägi, et naised kannatasid aeg-ajalt depressiivsete meeleolude all ja et kõik vene põgenikud olid umbusklikud võõraste suhtes, kes ei rääkinud vene keelt. Nad olid rahutud ja võimetud kontsentreeruma, neil olid

⁴⁷ **Kumer-Haukanõmm, K.** Eestlaste Teisest maailmasõjast tingitud põgenemine läände. – Rmt: Suur põgenemine 1944. Eestlaste lahkumine läände ning selle mõjud. Toim K. Kumer-Haukanõmm, T. Rosenberg, T. Tammaru. Tartu Ülikooli Kirjastus, Tartu, 2006, 24–25.

⁴⁸ **Okas, I. B., Okas Ainso, S.** Memories – A Family's Journey, 51.

ajutised raevuhood, tugevad seksuaalsed tungid, nad jõid palju alkoholi,⁴⁹ isoleeritus põhjustas neil depressiooni, kuid nad näitasid tugevat kindlustunnet oma sotsiaalse grupi sees.⁵⁰

Ehkki füüsilised tingimused, millesse põgenikud satuvad, võivad erineda, on ometi sageli rõhutatud põgenemissituatsiooni sarnast mõju inimesele. Oskar Loorits kirjutab koguni DP-apaatiast ja pagulasneuroosist, aga ka sellest, kuidas need võivad üle kasvada iseenda antipoodideks – “afektiivsest täislaetusest, ägetsevast üliärritatavusest ja ambitsioonikalt enesehellast liigtundelikkusest”.⁵¹ Peamised karakteristikud laagrielust on eraldatus vastuvõtumaa ühiskonnast, paratamatus jagada teistega tualetti jm elusfääri kuuluvat, privaatsuse puudus, ülerahvastatus ja liikumisareali piiratus. See kõik signaaliseerib põgenikule, et tema staatus on spetsiifiline ja et ta on välise kontrolli all. Selle kõige mõjul fookustavad inimesed oma tähelepanu sellele, millest nad on ilma jäänud. Seistakse silmitsi kodumaa kaotusega, identiteedi ja varasema eluga. Ilmnevad hirm, frustratsioon ja emotsionaalne häiritus, inimene võib kaotada lootuse, muutuda kas apaatseks, jõuetuks või agressiivseks ning maniakaalseks.⁵² Ja kui migrantidel on mittemigrantidega võrreldes täheldatud kohati suuremat skisofreenia esinemissagedust, siis on siin kui mitte peamisena, siis vähemalt ühe olulisema faktorina oletatud kodumaalt pagemise frustreerivat kogemust.⁵³

Essentsialistlik paigakontseptsioon ütleb, et igal inimesel on oma loomulik paik siin maailmas, paik, kuhu ta kuulub, ja et põgenikud on sellest lahutatud (ingl k *displaced*, sellest ka mõiste *displaced persons*). Selle kontseptsiooni kohaselt satuvad paiga kaotusega ohtu ka kultuur ja identiteet. Üldise seisukoha järgi võib väljakistus oma paigast kaasa tuua psühho-patoloogilisi probleeme, kusjuures juurtes nähakse identiteedi osa: inimese eneseidentifikatsioon on häiritud, kui tal ei lasta end juurte kaudu defineerida.⁵⁴

Põgenike jaoks oli kodumaa kaotus peamine konsolideeriv teema. Vastates küsimusele, miks kodumaalt lahkuti, nimetavad pagulased pea alati vaid hirmu venelaste ja repressioonide ees.⁵⁵ Migratsiooniuurimises on rände sunniviisilisuse ja vabatahtlikkuse dihhotoomia olnud pikka aega elavate diskussioonide teema,⁵⁶ kusjuures osa autoreid leiab, et vabatahtlikkuse-sunniviisilisuse skaalal on vähe

⁴⁹ Alkoholismi vohamise kohta laagrites vt **Wyman, M.** DPs. Europe's Displaced Persons, 1945–1951, 108.

⁵⁰ Vt **Cohon, J. D.** Psychological adaptation and dysfunction among refugees. – International Migration Review, 1981, 15, 1/2, 257.

⁵¹ **Loorits, O.** Pagulaskodude kasvatusmuresid. Tõrvik, Vadstena, 1953, 87.

⁵² **Stein, B. N.** The refugee experience: defining the parameters of a field of study. – International Migration Review, 1981, 15, 1/2, 325; **Wyman, M.** DPs. Europe's Displaced Persons, 1945–1951, 107.

⁵³ Vt **Weig, W.** Migration und seelische Gesundheit. – IMIS-Beiträge, 1998, 8, 41.

⁵⁴ Vt **Brun, C.** Reterritorializing the relationship between people and place in refugee studies. – Geografiska Annaler, 2001, 83 B (1), 15, 18.

⁵⁵ Vt **Jürgenson, A.** Siberiga seotud. Eestlased teisel pool Uuraleid. Argo, Tallinn, 2006, 106.

⁵⁶ Vt **Jürgenson, A.** Vabatahtliku ja sunniviisilise migratsiooni dihhotoomiast migratsiooni makro- ja mikroteooriate valguses.

põhjust eristada põgenikke näiteks töömigrantidest.⁵⁷ Väide on julge, kuid selle nõrkuseks on asjaolu, et see rõhutab inimeste rändeotsustuste puhul liialt majanduslikke argumente, jättes tähelepanu alt välja muud, personaalsed ja situatiivsed faktorid. Käesoleva artikli autor näeb peamise rändeotsustuse motivaatorina *turvaruumi* mõistet, inimese paigaseoste sotsiokultuurilist manifestatsiooni. Olen paigaseoste historiograafilist tausta ja funktsioone käsitlenud varem,⁵⁸ siinkohal mainin vaid, et selle all tuleb mõista kaitset ning identifitseerimise ruumi, inimese eksistentsiaalset vajadust turva- ja tegutsemispiirkonna järele rahuldavat territooriumi, st kodumaad/kodupaika tema nii füüsilisel kui mentaalsel kujul. Oluline on rõhutada, et niipea, kui turvaruum enam kaitset, identifitseerimise ja tegutsemisvõimalusi ei paku, hakkab ta oma atraktiivsust kaotama – selle üheks tagajärjeks võib olla uue turvaruumi taotlemine, st väljaränd. Mehhanism on, vaatamata konkreetsete motivaatorite võimalikule erinevusele, vabatahtliku ja sunniviisilise väljarännu puhul siiski sama: kuigi esimeses on tavaliselt määrav tähtsus majanduslikel ja teises poliitilistel vms faktoritel, reageeritakse mõlemal juhul just turvaruumi atraktiivsuse kadumisele, paigaseoste nõrgenemisele.

Eesti turvaruumi funktsioon oli II maailmasõja käigus drastiliselt langenud. Ehk nagu ütleb üks tollane põgenik, rääkides soomepoistest, kes 1944. aastal, relv käes, kodumaale appi tulid ja keda venelaste poolt ootas represseerimine:

Karistus oli 25 + 5 aastat sunnitööd “isamaa reetmise eest”. Millise isamaa eest? Meie isamaa kadus koos venelaste tulekuga, siis oli kõik “suur ja lai” Nõukogude Liit.⁵⁹

Kompleksseid paigaseoseid ja nende mõju rõhutab Ferdinand Kool suurest põgenemisest kirjutades. Ta esitab sisutiheda põgenemise apoloogia, milles näitab paigaseoste nõrgenemist ja turvaruumi atraktiivsuse vähenemist seoses pöördeliste sündmustega II maailmasõja päevil:

Meie esivanemad on mäletamatuist aegadest asunud Maarjamaal ja eestluse juured seal on sügaval kodumullas. Eestlane on arenenud tihedas seoses tolle maa looduse ja kõigi avaldumisvormidega. /.../ Eestlased suures enamuses ei mõelnud kunagi lahkumisele kodumaalt. Need üksikud, kes sooritasid välisreise või veeresid võõrsile õnne otsima, tundsid kõikjal igatsust kodumulla, isamaa nurmede, kirevate niitude, kaugustes mõtisklevate metsade ja kodumaa taevasina järele. /.../ Teadmine, et oled killukene kodumaast enesest, ivakene pruunistunud viljapõllust, maast ja metsast, lapikene sinitaevast ja raasukene valendavast kasest.⁶⁰

Kool kirjeldab sõjaaja koledusi ja 1940/41. okupatsiooniaastat, selle kõigega õigustades kodumaalt lahkumist, kuid tuues ühtlasi esile paigaseoste tähenduse ning

⁵⁷ **Richmond, A. H.** Sociological theories of international migration: the case of refugees. – *Current Sociology*, 1988, **36**, 2, 17; **Lucassen, J., Lucassen, L.** Migration, migration history, history: old paradigms and new perspectives. – *Rmt: Migration, Migration History, History*. Toim J. Lucassen, L. Lucassen. Peter Lang, Bern, 1997, 16.

⁵⁸ Vt **Jürgenson, A.** Siberi eestlaste territoriaalsus ja identiteet. TPÜ Kirjastus, Tallinn, 2002, 26 jj.

⁵⁹ *Op. cit.* Rändlindude pesad. Koost T. Kirss. Eesti Kirjandusmuuseum, Toronto Ülikooli Eesti Õppetool, Tartu, 2006, 67.

⁶⁰ **Kool, F.** DP Kroonika. Eesti pagulased Saksamaal 1944–1951. Eesti Arhiiv Ühendriikides, Lakewood, New Jersey, 1999, 5.

andes märku nende nõrgenemisest,⁶¹ kuigi ei tema ega ilmselt enamik põgenikest seda otsesõnu nii poleks sõnastanud.

Kui lõhe ideaali ja reaalsuse vahel kasvab üle kriitilise piiri, ähvardab see paigaseosed katkestada ning viia kodumaalt lahkumiseni. Kuid antud juhul, ei 1944. aasta suurpõgenemise ajal ega järel, sõnastatud lahkumist vabatahtlikuna – seda käsitati sunnitud kaotusena. Siit tuleneb küsimus: kuidas ja missuguseid strateegiaid kasutades inimesed taolisi olukordi lahendavad, et saavutada stabiilsust?

Pinged, mida murrangulised katkestused inimeste elus tekitavad, vajavad maandamist, suunamist kanalitesse, mis aitaksid luua kaotatule asendust. Sellises seoses võivad alkoholism ja tugevnenud grupiidentiteet, mis ilmnisid eespool esitatud venelastest laagrielanike näites, olla ühe medali kaks külge. Eelkirjeldatud näide ei ole kindlasti midagi erandlikku. Üks Argentina eestlanna, kes on sündinud põgenikelaagris Taanis 1946. aastal, vahendab perepärimuse kaudu sarnaseid mehhanisme:

Nad [põgenikud] said väikse stipendiumi ja nad pidid olema laagris. Väga raske on inimestele loomulikult pärast läbielamisi, mis nad olid saanud ja mõnikord on ju... mõned jätsid oma perekonnad. Ja eks paljud siis võibolla jõid võibolla ja, eks palju oli võibolla alkoholismi tead. Ja minu isa oli noor ja tema oli täis igasugust entusiasmi ja tema organiseeris kah Taanis sääl laagris noorte, laste juures kah skaudi... niukest ettevõtet.

Kodumaa mõiste on oma iseloomult kompleksne. Kodumaa on geograafiline, aga ka sotsiaalne ja ajalooline, ta on kognitiivne, aga ka psüühilis-emotsionaalne. See on ruum, mille elemendiks on kõrgem ja väärtustatum, turvaala, mis eksisteerib sageli vaid ideaalkujundina, vastandudes sellisena ühel või teisel viisil puudulikule argisele. Kui sellest on vägivaldselt võetud geograafiline ja ajaloolis-kultuuriline dimensioon, nagu see põgenikelaagrites äärmuslikul kujul võis avalduda, siis üritati iga hinna eest kinni hoida vähemalt selle sotsiaalsest dimensioonist. S. Okas Ainso kirjeldab Augsburg-Hochfeldi DP-laagrist seda, missuguse tähtsuse omandasid uued sõprusuhted rahvuskaslastega, st suhted, mis pidid täitma sõjast tekkinud sotsiaalse vaakumi:

Me saime häid kooli- ja mängusõpru, sõpru, kellega me hiljem, kui igauks oli emigreerunud kuskile mujale – üle terve maailma – jäime kirjavahetusse aastateks ja jätkasime oma sõprust.⁶²

Läbi lapse silmade rullub meie ees lahti pilt neist defitsiitidest, mida põhjustas sõda, andes aimu oludest, millistesse paisati vastu tahtmist tuhandeid perekondi. Defitsiit tuttava ja koduse järele avaldus aktiivsuses, millega põgenikelaagritesse saadetud eestlased organiseerusid, luues n-õ ajutise Eesti: kiiresti pandi käima ajalehed, koolid, näiteringid, laulukoorid jne. Hiljem, kui olud vabamaks muutusid, käidi üksteisel teistes laagrites külas. Voldemar Mettus, kes viibis põgenikelaagris Taanis, kirjeldab üht külaskäiku eestlaste juurde teises laagris. Lisaks sealse eestlaste ühiskondliku tegevuse kirjeldamisele annab ta ühe justkui juhusliku, kuid väga tähendusliku vinjetiga märku sellest, mille poole oli põgenike igatsev pilk suunatud:

⁶¹ Samas, 6.

⁶² Okas, I. B., Okas Ainso, S. Memories – A Family's Journey, 54.

Ühel seinal on vesivärvidega õpilaste eneste poolt maalitud Eesti kaart meile kõigile nii tuttavate ja armsate kohanimedega.⁶³

Just põgenikelaagritest sai alguse pagulaseestlaste seas hiljem nii rohke rahvusliku sümboolika ekspluateerimine: rahvariides nukud, sümboolse tähendusega linnavaated maalidel, rahvuslike motiividega maalitud keraamika jne, mida võib kohata väga paljudes pagulaste kodudes, sh Argentinas.

KUHU EDASI?

Makrotasandil olid aga vahepeal toimunud mitmed olulised sündmused. Sõja tagajärjel rusudesse mattunud Euroopa pressis kirjutati palju sellest, et miljonid inimesed soovivad siit lahkuda. Ajavahemikul 1946–1957 rändaski Euroopast ülemeremaadesse 6,6 miljonit inimest.⁶⁴

Rahvusvaheline migratsiooniuurimine lahkab põgenikelaagritest lahkumise teemat läbi kolme klassikalise võimaluse: kas pöörduda koju tagasi, jääda esimese asüüli maale või siirduda ehk olla saadetud kolmandasse riiki.⁶⁵ Põgenikule tähendavad need kolm valikut probleemide jätkumist ja kohati ka suurenemist. Migratsioonialases kirjanduses on toonitatud, et kojupöördumine tähendaks põgenikule kõige väiksemat kohanemiskust, kuigi pikk võõrsil viibimine võib siiski ka siin probleeme tekitada. Asüüli minek tähendab enamikul juhtudel lähimat sõbralikku naaberriiki. Ümberasustamine aga, sageli tuhandete kilomeetrite kaugusele, võib kaasa tuua lahutatuse oma kultuurikeskkonnast.⁶⁶ Missugused olid aga võimalused sõjajärgses Euroopas? Suuremal osal põgenikest puudus reaalne võimalus koju tagasi pöörduda seal valitseva totalitaarse režiimi tõttu. Saksamaa oli purustatud, Taani soovis põgenikest kiiresti vabaneda, Rootsi asus Nõukogude Liidule ohtlikult lähedal.

Väljaränd oli pärast sõda kahel aastakümnel avaliku diskussiooni ja miljonitel inimestel isiklike kõhklemiste-kahtlemiste teema, samuti riiklike reguleerimisprogrammide objekt. Valitsused, majandusettevõtted, perekonnad ja üksikisikud nägid väljarännus probleemide lahendamise võimalust – see oli paljudele ellujäämise strateegia. Miljonitele jäi see täitumatuks unistuseks.⁶⁷

Juunis 1947 asendati UNRRA organisatsiooniga, mis kandis nime Rahvusvaheline Põgenike Organisatsioon ehk IRO (International Refugee Organization).⁶⁸

⁶³ **Mettus, V.** Soovimata külalised. Pagulaspõlve mälestusi Saksast ja Taanist, 230.

⁶⁴ **Freund, A.** Aufbrüche nach dem Zusammenbruch. Die deutsche Nordamerika-Wanderung nach dem Zweiten Weltkrieg, 16.

⁶⁵ Vt **Stein, B. N.** The refugee experience: defining the parameters of a field of study, 324.

⁶⁶ Samas.

⁶⁷ Vt **Freund, A.** Aufbrüche nach dem Zusammenbruch. Die deutsche Nordamerika-Wanderung nach dem Zweiten Weltkrieg, 16, 19.

⁶⁸ IRO hooldusalusest 719 588 isikust olid 310 000 poolakad, 155 000 baltlased, 100 000 ukrainlased ja 30 000 jugoslaavlased. 25% neist kõigist põgenikest olid muuseas juudid (peamiselt Poolast) (**Sonnewald, K.-H.** Einführung. – Rmt: Satzung der Internationalen Flüchtlingsorganisation (IRO). Wolfgang Metzner Verlag, Frankfurt am Main, 1951, 6–7).

Kui UNRRA oli oma haldusalas tegelnud vaid DP-de ja mitte põgenikega, siis IRO volitused puudutasid laiemaid kategooriaid.⁶⁹ Samas pandi käima suurejooneline põgenike välismaale ümberasustamise programm.⁷⁰ Läbirääkimisi peeti paljude Euroopa, Briti Rahvaste Ühenduse, Lõuna-Ameerika, Põhja-Aafrika ja Okeania riikidega. Brasiilia esialgne lubadus oli Euroopast vastu võtta 120 000 põgenikku, Venezuela valmistus riiki lubama 50 000. Koguni selline väike maa nagu Dominikaani Vabariik oli valmis neid vastu võtma 100 000 (lõpuks piirdus siiski vaid 413 inimese vastuvõtmisega).⁷¹

Kuigi paljude riikide esialgsed lubadused olid suuremad, kui hiljem tegelikult täideti, oli oluline see, et põgenike jaoks avanes võimalus Euroopast lahkuda. IRO ümberasustamisprogramm võeti seega põgenike poolt hästi vastu, kuid arvestada tuleb veel ühe nüansiga: inimesi vastu võtvad riigid ei olnud huvitatud mitte kõikidest DP-dest, vaid soovisid sobivaimad välja selekteerida.⁷² Neil polnud kohustust IRO-le ühe või teise sooviavalduse tagasilükkamise kohta aru anda. Näiteks USA tsoonis jäeti 1948. aastal rahuldumata 5,8% taotlustest.⁷³ Haigetel ja vanadel oli vähem võimalusi Saksamaalt välja pääseda. Juulist 1947 kuni juuni lõpuni 1948 jõudis uude asukohariiki 140 000 DP-d. Statistika näitab, et eelistati noori vallalisi mehi vanuses 20–39 eluaastat.⁷⁴ See on fakt, millega tasub arvestada ka eestlaste ümberasumises: Argentinasse jõudis tõesti peamiselt tööjõuline elanikkond; samuti seda, et Saksamaale maha jäänud haigete ja väetite kaasmaalaste toetamisest sai hiljem üks pagulaste kogukondi koondav heategevuslik üritus.

IRO, mille peamiseks ülesandeks oligi sõjapõgenike ümberasustamine, teostas seda kahel viisil – mass- ja individuaalemigratsiooni kujul. Esimesel juhul saabusid riikide valikukomisioonid, pärast seda, kui oli sõlmitud vastav leping IRO ja vastuvõtva maa vahel, ümberasustamiskeskustesse, kus kontrolliti tervist, tööoskusi ning inimese tausta. Kui see oli edukalt läbitud, tuli teatud päeval ilmuda määratud kogunemiskohta – saatmiseks uuele kodumaale. Individuaalemigratsioon oli mõeldud neile, kellel olid juba võõrsil ees sugulased, kes soovisid kaasa aidata omaste sissepääsule vastavale maale. Individuaalemigratsiooni võisid taotleda ka erialaspetsialistid, kellel leidis käendaja.⁷⁵ Juhan Madise rõhutab, et Lõuna-Ameerika

⁶⁹ **Salomon, K.** Refugees in the Cold War. Toward a New International Refugee Regime in the Early Postwar Era, 40.

⁷⁰ **Jacobmeyer, W.** Vom Zwangsarbeit zum Heimatlosen Ausländer. Die Displaced Persons in Westdeutschland 1945–1951, 168.

⁷¹ **Wyman, M.** DPs. Europe's Displaced Persons, 1945–1951, 179.

⁷² Idabloki riigid süüdistasid lääneriike koguni selles, et need kasutavad põgenikelaagreid orjaturuna (**Salomon, K.** Refugees in the Cold War. Toward a New International Refugee Regime in the Early Postwar Era, 189).

⁷³ **Salomon, K.** Refugees in the Cold War. Toward a New International Refugee Regime in the Early Postwar Era, 193.

⁷⁴ **Jacobmeyer, W.** Vom Zwangsarbeit zum Heimatlosen Ausländer. Die Displaced Persons in Westdeutschland 1945–1951, 169–171.

⁷⁵ **Sonnewald, K.-H.** Einführung, 7; **Madise, J.** Emigratsioon Saksamaalt. – Rmt: Eesti saatusaastad, IV (1945–1960). Poliitilised põgenikud. Toim R. Maasing jt. EMP, Stockholm, 1966, 179; **Salomon, K.** Refugees in the Cold War. Toward a New International Refugee Regime in the Early Postwar Era, 186.

riikidesse rännanud eestlastel tuli toetuda eelkõige individuaalemigratsioonile, kusjuures ühe kandidaadi dokumentide edasi-tagasi rändamine võttis aega 6–8 kuud.⁷⁶

Kogu IRO tegevuse ajal, ajavahemikul 1947–1951 tehtud statistika kohaselt, olid vastuvõtumaadena teistest ees USA ja Austraalia. Argentina võttis sellel ajavahemikul vastu 32 712 põgenikku ja DP-d, millega ta oli USA, Austraalia, Iisraeli, Kanada, Suurbritannia ning Prantsusmaa järel kõrgel seitsmendal kohal. Võrdluseks: Brasiilia võttis samal ajal vastu 28 848 ja Venezuela 17 277 inimest.⁷⁷ Väljarändamise motiivid võisid detailides erinevad olla, kuid üldjoontes olid need siiski sarnased. Euroopast lahkumise põhjustena tuuakse nii suulistes intervjuudes kui kirjalikes mälestustes peamistena välja hirm venelaste ees ja soov saada neist võimalikult kaugemale. Poliitilise ajendi kõrval oli kindlasti ka majanduslik (seda eriti Saksamaa puhul): soov välja saada sõjast laastatud Euroopast. Ühe peamise tõmbe-egurina Argentina kasuks otsustamisel oli riigi suhteliselt hea majanduslik olukord, teiste Lõuna-Ameerika riikidega võrreldes aga ka kultuuriline aspekt või nagu on kirjutatud Karl Laantee: tegu oli

Lõuna-Ameerika euroopalikuma ilmega ja suhteliselt kõrgema kultuuriga maaga.⁷⁸

Mõningaid erinevusi on võimalik välja tuua IRO haldusalasse jäävates maades viibinute ja neutraalses Rootsis olnud põgenike vahel. Taani põgenikelaagrites viibinud toonitavad, et taanlased soovisid põgenikest kiiresti lahti saada.

1924. aastal sündinud mees, kes oli sõja ajal võidelnud Saksa sõjaväes, räägib:

Ja siis ma töötasin, olime laagris ja töötasin aias ja siis... siis hakati seal... väljarändamise palavik tuli. Ja taanlased eriti ei tahtnud ka ju meid sinna jätta. Sest nad... venelased olid kogu aeg seal käisid ju laagris tegemas propagandat, et tagasi tulla. Ja siis ma sain Austraalia viisa, aga tooga oli nii, et seda pidi sõidu pidi ise maksta. Ma mõtlesin: No kuule, kui te tahate must lahti saada, siis... ma ei tea. Ja siis tuli... sain selle... hakati Argentinasse tooma. Ma ei tea, kes sõidu maksis – vist arvatavasti Argentina riik või IRO – seda ma ei tea – igal juhul ma midagi ei maksnud. Tulin siia, sain sada dollarit stardiraha.

Sirje Okas Ainso, kelle pere oli Saksamaal, mälestustest nähtub, et umbes 1947. aasta paiku hakati otsima maad, kuhu edasi siirduda:

Vähesed riigid pakkusid tööviisid põgenikele: Inglismaa võttis noori tüdrukuid haiglaõdedeks,⁷⁹ Belgia noori mehi kaevandustesse, ka Kanada, Austraalia ja USA avasid kvoote immigranti-

⁷⁶ Madise, J. Emigratsioon Saksamaalt, 186.

⁷⁷ Salomon, K. Refugees in the Cold War. Toward a New International Refugee Regime in the Early Postwar Era, 191.

⁷⁸ Laantee, K. Lootus vabaduse taevavõlvi ülalhoidjana: kõnesid ja kirjutisi vabaduse, inimõiguste, iseseisvuse, rahvuslikel ja rahvusvaheliste suhete teemadel ajadokumentidena aastatest 1948–1994. Greif, Tartu, 1994, 138. Sellest, et Argentina oli DP-de seas populaarne, annavad tunnistust 1950. aasta veebruaris Austrias viibinud 1908 DP seas läbi viidud küsitluse tulemused: USA, Austraalia ja Kanada järel oli Argentina atraktiivselt neljandal kohal (vt Salomon, K. Refugees in the Cold War. Toward a New International Refugee Regime in the Early Postwar Era, 199).

⁷⁹ Suurbritanniast sai Lääne-Euroopa suurim, samas ka esimene pagulasi vastu võtnud riik. Pagulaste vastuvõtmist alustati enim täitmist vajavatele töökohtadele. 1946. aasta sügisel algas esimene aktsioon – Balti Luigid –, mille raames kutsuti Saksamaa Briti tsoonist balti päritolu 21–40-aastasi vallalisi naisi Suurbritannia haiglatesse õdedena tööle. Balti Luikede aktsiooni käigus sattus Inglismaale ligikaudu 2500 naist, neist 700 eestlannat (Kumer-Haukanõmm, K. Eestlaste Teisest maailmasõjast tingitud põgenemine läände, 29–30).

dele. Sajad tuhanded Ida-Euroopa sõjapõgenikud elasid kohvrite otsas. Kõik tahtsid lahkuda sõjast räsitud Saksamaalt ja alustada normaalset elu, kuni tekib võimalus kodumaale naasta.⁸⁰

Kirjeldusest näeme, et retrospektiivis on läände lahkumist kujutatud ajutisena, kodumaa oli põgenikel silme ees kui paik, kuhu taheti esimesel võimalusel tagasi pöörduda.

Sirje ema sai ühendust oma vennaga, kes elas Argentinast. Onu Johannes maalis kirja teel ilusa pildi oma uuest kodumaast, mis pidi pakkuma immigranptidele lõputuid võimalusi. Nii otsustatigi emigreeruda Argentinasse. Detsembris 1948 – pärast mõnd kuud dokumentide vormistamist – oldi valmis lahkuma. Mindi Bremerhavenisse Põhja-Saksamaal ja sealt USA sõjatranspordilaevale General Sturgis, mis IRO teenistuses transportis põgenikke Saksamaalt teistesse riikidesse. Mis jäi lapsele sellest reisist meelde? Eelkõige tormine meri, see, et peaaegu kõik laeval olnud reisijad kannatasid merehaiguse käes. Ja näiteks värvikad elamused Roheneemesaartel:

Kohalike paadid piirasid laeva, nad tõid meile oma kaupu – troopilisi vilju: banaane ja kookospähkleid, mida me polnud kunagi varem näinud, ja värvikirevaid käsitöötooteid – vahetades neid sigarettide, seebi, hambapasta, rõivaesemete või millegi muu vastu, mida me saime neile anda. Vahetati ämbriteviisi kaupu – need liikusid mööda laevaparrast üles-alla. Olime ekstaasis, kuid hiljem avastasime, et banaanid olid enamasti rohelised ja me ei teadnud, mida peale hakata kookospähklitega... Olime pettunud, kuid meile meeldis suur tikandiga õlgkübar, rannakott ja mõned merikarpidest valmistatud kaelakeed, mida me kandsime aastaid suveniiridena meie unustamatult reisilt üle Atlandi ookeani.⁸¹

Pea kõikide põgenike mälestuste puhul torkab silma detailitäpsus reisi kirjeldamisel uude elupaika. Reeglina on inimestel meeles laeva nimi, ilmastikuolud, samuti kaasreisijate näod ja vahel nimedki. Enamasti on tänaste mälestuste kirjanipijateks/jutustajateks need, kes tollal olid lapsed – osalt seletab kindlasti see detailide rohkust mälestustes.

Üks mees rääkis, kuidas nad vanematega 1948. aastal pärast Rootsis veedetud aastaid Argentinasse läksid:

Ma mäletan veel, et olimpiaad oli. Aastal tuhat üheksasada neljakümne kaheksandal olimpiaad oli. Laeval olid kõik Argentina olümpiavõistlejad olid seal peal (mees, sünd 1943).

Lapsesilma tähelepanelikkust ei saa muidugi alahinnata, kuid unustada ei maksa ka laevareisi sümbolset tähendust põgenike elus – reisiga jäeti sümbolsest selja taha vana elu ja siseneti uude. Retrospektiivselt jagab laevareis eluloo kaheks kõrvutatavaks, kuid mitte päriselt võrreldavaks osaks. Kui seni oli inimeste elu seostunud eelkõige Eestiga – ka põgenikelaagrites tajuti Eestit kodumaana, kuhu ehk peagi tagasi pääseb –, siis nüüd algas uus elu uuel kodumaal, olgu selleks Austraalia, USA, Argentina vm. Maal, mis pidi andma inimestele kaitset ja turvatunnet, toitu ning peavarju, st maal, millele seati kõrged nõudmised – see pidi asendama üht ja ainukest Eestit. Ja võib-olla kõik ülejäänud eluaastad.

⁸⁰ Okas, I. B., Okas Ains, S. Memories – A Family's Journey, 56.

⁸¹ Samas, 57–58.

Nii lahendas IRO ümberasustamisprogramm (Resettlement Program) DP-probleemi, kuigi mitte sajabrotsendiliselt. Saksamaale oli 1951. aastaks⁸² jäänud kõigest umbes 150 000 põgenikku, enamasti vanad ja haiged, sh sõjainvaliidid.⁸³ Eestlastest asus pärast DP-aastaid 27 096 inimest IRO abil teistesse riikidesse. Saksamaale jäi umbes 4000 isikut.⁸⁴

Kui küsida Saksamaa põgenikelaagrites viibinud ja praegu Argentinas elavate eestlastelt, miks nad otsustasid Saksamaalt lahkuda, on vastused ettearvavad: Saksamaa oli sõjas laastatud ning majanduslikult madalal järjel ja sakslastel oli koormaks suur hulk nn idapõgenikke.⁸⁵ Seetõttu polnud Saksamaa võõrrahvusest põgenikest huvitatud. Samuti kergendas lahkumist IRO efektiivne tegevus.

Rootsit kui sõjas neutraalseks jäänud maad IRO programm aga ei puudutanud. Sõjas mitte osalenud riigina polnud ka maa majanduslik olukord saanud sellisel määral kannatada nagu näiteks Saksamaa oma. Eespool oli juttu, et põgenikelaagrid likvideeriti seal juba 1945. aasta augustis ja inimesed suunati või nad asusid ise linnadesse ning maakotadesse, kus leidsid sageli kiiresti hädapärast tööd. Ometi lahkus osa Rootsi saabunud eestlastest pärast sõda teistesse riikidesse. Miks?

Nii nagu Saksamaal tundis ka Rootsis balti põgenike vastu huvi Nõukogude Liit, kes käsitas neid oma kodanikena. Kuivõrd Rootsi riik tunnustas Balti riikide annekteerimist Nõukogude Liidu poolt, käsitati baltlasi seal Nõukogude kodanikena. Juba 11. septembril 1944 tuli Nõukogude Liidu saatkonnalt Stockholmis taotlus viia Nõukogude kinnipeetavad Rootsis üle erilistesse laagritesse edasisaamiseks Nõukogude Liitu. See puudutas teatud hulka Nõukogude sõjavange, kuid peagi avaldas Nõukogude pool ka soovi astuda kontakti balti põgenikega nende repatrieerimiseks. Asja arutati Rootsis valitsuse tasandil. 17. oktoobril ilmus Rootsi kommunistide ajalehes *Ny Dag* artikkel pealkirjaga “Balti fašistid massiliselt Rootsi”, millel oli elav diplomaatiline ja ühiskondlik vastukaja. 22. novembril andis Rootsi valitsus Nõukogude Liidu saatkonna ja konsulaadi esindajaile loa külastada põgenikelaagreid – see tekitas põgenike seas ägedat protesti. Ainuüksi eestlastest põgenike seas koguti selle otsuse vastu 2500 allkirja. 25. jaanuaril 1945 otsustas Rootsi pool balti tsiviilpõgenikke mitte välja anda, kuid seda otsust ei avalikustatud. Kuramaa kotis olnud Rootsi põgenenud sõdurid anti aga suvel Nõukogude Liidule välja.⁸⁶

⁸² IRO likvideeriti 1. jaanuaril 1951 ja asendati UNHCR-iga (United Nations High Commissioner for Refugees). Selle ülesanne oli põgenike rahvusvaheline kaitse ja nende probleemide pikaajaliste lahenduste väljatöötamine (**Blumenwitz, D.** (hrsg.). *Flucht und Vertreibung*. Carl Heymanns Verlag, Köln, 1987, 64).

⁸³ **Freund, A.** *Aufbrüche nach dem Zusammenbruch*. Die deutsche Nordamerika-Wanderung nach dem Zweiten Weltkrieg, 391–392; **Bade, K. J., Oltmer, J.** *Normalfall Migration*, 65; **Jacobmeyer, W.** *Vom Zwangsarbeit zum Heimatlosen Ausländer*. Die Displaced Persons in Westdeutschland 1945–1951, 176.

⁸⁴ **Rahi-Tamm, A.** *Inimkaotused*, 35–36.

⁸⁵ Saksa nn idaaladelt (Tšehhis, Poolas, Rumeenias) sõja järel lahkuma sunnitud etnilised sakslased.

⁸⁶ **Andrae, C. G.** *Rootsi ja suur põgenemine Eestist 1943–1944*, 156 jj; vt ka **Raag, R.** *Läänes elavate eestlaste rahvuslik identiteet ja kultuur 1944–1991*, 179.

Nagu räägivad sõja ajal Rootsi jõudnud, kuid pärast Argentinasse asunud eestlased peaaegu nagu ühest suust, avaldas hirm Nõukogude Liidu ja sealsete represioonide ees Rootsis olnud eesti põgenikele otsustavalt suurt mõju. Nõukogude poole surve saatis Rootsi Välismaalaste Komisjon põgenikele koju kirjalikke üleskutseid pöörduda lähima Nõukogude Liidu saatkonna või konsulaadi poole, et korraldada endi tasuta repatrieerumist kodumaale. Samuti mõjus ähvardavalt järjest madalamatele temperatuuridele langev külm sõda ja sellega seoses kartus, et Nõukogude Liit võib okupeerida Rootsi. Nii hakkasid paljud otsima võimalust edasi rännata. Või nagu meenutab üks 1948. aastal Rootsist Argentinasse teele asunud eestlane:

Nad [st inimesed Rootsis] rääkisid, et hakkab uus sõda Vene ja Inglise ja Ameerika vahel. Ja meie vaatevinklilt Rootsi on just Vene peaaegu ütleme piiri peal. Ja inglased ja ameeriklased on kaugemal. Siis mõtlesime, et kui juhtub, kui see sõda peale hakkab, kindlasti venelased okupeerivad Rootsi. Sellepärast, nad jõuavad kiiremini Rootsi kui inglased või ameeriklased. Nii et mu vanemad ütlesid, et mida kaugemal, seda parem. Ja hakkasime pabereid ajama Argentinasse sõita, Kanadasse sõita või Austraaliasse. Ma mäletan, et tulid paberid kiiremini – oli meil võimalus Argentinasse tulla. Nii et mul isa ja ema müüsid korteri maha ja saime raha kokku, et tulla laevaga siia Argentinasse (mees, sünd 1934).

Või nagu kirjutab üks 1931. aastal sündinud põgenik:

Eestlaste hulgas valitses peaaegu paanika ja katsuti edasi rännata USA-sse, Kanadasse või Austraaliasse. /.../ Rootsi oli N.-Liidu haardes tänu vasakpoolse kaubandusministri Gunnar Myrdali poolt sõlmitud kaubalepingule millega Rootsi tööstus laastati. Venelased provotseerisid järjest lääneliitlasi Saksamaal ja Berliini-blokaad tõstis veelgi poliitilist temperatuuri. Otsisime paaniliselt võimalusi emigreerumiseks. Täitsime kõikvõimalikke pabereid ja saatsime saatkondadele.⁸⁷

Eialgu lootis perekond pääseda USA-sse, see lootus aga purunes, kui 1948. aastal teatasid USA konsulaarametnikud, et olud on muutunud: surve Saksamaa põgenikelaagritest DP-de vastuvõtmiseks kasvas ja USA oli sunnitud sisse viima kvoodid põgenike sisserändamiseks. Siis aga saadi tolle põgeniku sõnutsi USA võimudelt kummuline pakkumine: oli võimalik rännata Utah⁷ osariiki, kui astuda mormooni usulahku ja lasta end mormooniks ristida. Selgus, et konsulaadi ametnikud olid mormooni misjonärid. Mälestuste autori isa pommitas jätkuvalt riikide saatkondi ja Eesti Vabariigi välisesindusi kirjadega. Eesti Vabariigi konsul Argentinast Theodor Gutman andis Argentina osas mõningaid lootusi.

...laenasime raamatukogust raamatuid Argentiina kohta. Neist kõige ahvatlevam oli Rootsi Buenos Airesi saatkonna kultuurinõuniku kirjutatud “Tule kaasa tulevikumaale” kus kirjeldati Argentiinat superlatiivides. Leidsime et Argentiina oli me Tulevikumaa ja hakkasime õppima hispaania keelt. Viis aastat hiljem, kui saatkonnainõunik oli kuulutatud Argentiina Valitsuse poolt “persona non grataks” ja maalt välja saadetud, tunnistas ta, et oli raamatu kirjutanud, õigemini kokku valetanud, Argentiina valitsuse Propagandaameti ülesandel, saades tasuks uhke villa prestiižikas Olivose linnaosas.

⁸⁷ ERM KV 1005, 143, 147.

Juuli keskel tuli vastus Argentina saatkonnalt Stockholmis, kus teatati, et nende taotlus sisserännuks on rahuldatud.⁸⁸

Siinkohal tuleb aga märkida, et Argentina tituleerimine tulevikumaana ei olnudki tollal, pärast II maailmasõda väga haruldane. Sõjapõgenikele oli Argentina atraktiivne väljarännumaa. Kuni 1940. aastate lõpuni nautis Argentina majanduslikku tõusu, mis on võrreldav Kanada, Austraalia ja USA Kesk-Lääne omaga.⁸⁹ Tolla- sed palgad olid Argentinas kõrgemad kui Euroopas keskmiselt. Pole siis ime, et 1940. aastate majandusbuum Argentinas mõjus sõjapõgenikele ligitõmbavalt. Kirjanduses on juttu sellest, kuidas Argentina oli paljudele Euroopas “supermaa”, väga rikas, täis loodusressursse.⁹⁰ Seda tasub silmas pidades ka eestlastest sõjapõge- nike valikute puhul.

Väljaränd Rootsist oli 1948. aastal, mil viimati esitatud tekstikatke esitaja Rootsist lahkus, tõusuteel. Eriti hoogustus väljaränd 1949. aastal. 1949. aastal moodustasid Eesti, Läti ja Leedu kodanikud 18% kogu ametlikust väljarännanute kon- tingendist, 1951. aastal koguni 24%. Peamiselt rännati Kanadasse ja USA-sse,⁹¹ kuid ka Lõuna-Ameerikasse. Ja nagu öeldud, erinevalt Saksamaale sattunutest ei kuulunud Rootsist varjupaika leidnud põgenikud IRO haldusalasse – IRO aga vahendas sõjapõgenike teistesse riikidesse edasirändamist ning maksis kinni ka reisikulud. Nii pidid need, kes soovisid Rootsist edasi rännata, oma sõidukulud ise tasuma.⁹² Paljudel oli abi firmadest, sageli Rootsi omadest, kes värbasid Argentinasse inimesi oma filiaalidesse tööle.

1938. aastal sündinud mees, vastates küsimusele, miks valiti just Argentina, rää- gib konkreetsest tööpakkumisest:

Sest et isa töötas ühe Rootsi... Rootsi firmas, kes avas just ühe filiaali Argentinast, üks ole. /.../ Aga pärast... pärast see läks kõik luhta. Sellepärast, et see... See firma oli tuntud, rootsi firma, Luma, lampide firma, üks ole. Ta pidi metalli kõva metallide osakonna avama Argentinast, üks ole. Selle ideega tuli... tuli isa siia ja lõpuks see kõvametallide firma läks luhta, nii et ta jäi siia Lumasse töötama lihtsalt... lihtsalt elektrilampide firmasse, üks ole. Nüüd enam Luma ei eksis- teeri siin Argentinast, ma ei tea Rootsist.

Mõne põgeniku otsust aitas Argentina kasuks langetada seal elavate sugulaste olemasolu. Järgmise intervjuulõigu esitaja annab ühtlasi aimu sellest, missugused võisid olla Argentina valikut kaaluvate inimeste kõhklused:

Inimesed alati rääkisid: “Noh, tead, Argentinast läksid need, kellel olid suured võlaproblee- mid...”⁹³ said ära põgeneda Argentinast, kellel olid abieluprobleemid, need põgenesid Argentinast. Niisuguseid jutte räägiti siin. Aga et minu see... priimu⁹⁴ või see... oli meremees... no tema kiitis

⁸⁸ Samas, 147.

⁸⁹ **Schneider, A.** *Futures Lost: Nostalgia and Identity among Italian Immigrants in Argentina*. Lang, Oxford, 2000, 62.

⁹⁰ Samas, 94.

⁹¹ **Reinans, A.** *Rootsi eestlased 1953. aastal*, 1032.

⁹² Vt **Kirss, T.** *Põgenemisteedkonnad ja põgenemislõud*, 2006, 639–640.

⁹³ Peab silmas 1920. aastatel Argentinast uut elu rajama sõitnuid, kelle kohta oli Eesti ajakirjan- duses enne sõda ilmunud hulgaliselt kriitilisi kirjutisi.

⁹⁴ Hisp k *primo* – nõbu.

Argentinat nii nagu... Meremeestel, nendel palju raha, ega siis nendel probleemi polnud. See, et mina ei teadnud veel midagi. Aga see siiatulemine tuli ka nii äkki. [Üks] sakslane organiseeris seda [pääsu]... laevadele. Laevakapten oli soomlane. Ja need tulid sinna ja seal, kus mina majas korteris olin, seal olid ka ingerlased, soomlased ja nemad kartsid ka ikka, et antakse jälle venelastele välja. Rootslased – ega rootslane sõtta ei läind, tema andis kohe välja seal, nii et... Nojah ja, “paneme kokku”. Ja mina üksik inimene, üksik tüdruk, noor tüdruk, panin oma kompsu kokku ja noh: “Lähme Argentinasse.” Tead, ega noorus on noorus. Nojah, sai siia tulla, aga ega mina ei virise ka midagi. Nüüd ma olen juba niivõrd vana, mina elan oma pensiga ja ei tee suurt probleemi enam (naine, sünd 1920).

Kui üldiselt oli otsus Argentina kasuks langetatud juba Euroopas, siis näiteks üks juhtum äratas erandina erilist tähelepanu. Nimelt jutustas üks Argentinasse elav eestlanna seiklusrikka loo tema, ta abikaasa ja veel kümne eestlase jõudmisest sellele maale. Motiiv välja rännata oli sama mis enamikul Rootsist lahkunutel: hirm, et Rootsi annab põgenikud Nõukogude Liidule välja. Raskused algasid aga sellest, et neil ei õnnestunud ühtegi riiki viisat saada. Siis otsid nad koos seltskonna eestlastega kalalaeva, millega asusid 1946. aastal tee – kuid esialgsete plaanide kohaselt sootuks mitte Argentina poole.

Meie siht oli minna Austraaliasse. Aga me saime siin enne kui me jõudsimme siia, saime tormi kätte (naine, sünd 1923).

Plaan oli minna ümber Tulemaa, 12-liikmelisel seltskonnal olid kaardid ja kompass kaasas, kuid tormi tõttu ei õnnestunud neil kurssi hoida.

Bueno, me jäime siia [Argentinasse], sest et see torm oli esiteks ja teiseks, kui me jõudsimme siia, just kui jõudsimme sadamasse, üks võll masinal läks katki. Oleks see läinud suure tormiga, siis oleks olnud laev täiesti ilma kontrollita. Jõudsimme sadamasse. Muidugi, see torm. Ja seal oli näiteks – ma saan aru – üks perekond lastega. See mees ütles, et ei ole raha temal, mis paneb veel sõitma laeva peal.

See eestlaste odüsseia äratas tähelepanu nii Argentina⁹⁵ kui väliseesti⁹⁶ ajakirjanduses, hulljulgeid meresõitjaid näidati kinoringvaates jne. Kuid nimetatud retk ei olnud ainus omataoliste seas – teada on üle neljakümne mereretke, mille võtsid pärast II maailmasõda ette eesti põgenikud Euroopas, et jõuda ülemeremaadesse. Käesoleval aastal peaks kirjastuselt SE&JS ilmuma Jüri Vendla raamat eesti pagulaste põgenikureisidest üle Atlandi.

KOKKUVÕTE

1944. aastal põgenes läände kümneid tuhandeid eestlasi. Suurem osa neist paigutati põgenikelaagritesse Rootsis, Saksamaal, Taanis ja Austrias. Käesolevas artiklis olid vaatluse all hiljem Argentinasse edasi rännanud eestlaste laagrimälestused. Kuigi need jäävad põgenemisloole mälestustele oma värvikuselt ja detailsuselt mõnevõrra alla, moodustavad need siiski pagulaste, sh Argentina eestlaste auto-

⁹⁵ La Razon, 10.9.1946.

⁹⁶ Kauge Kodu, 25.11.1949.

biograafiates märkimisväärse koha. Peamise emotsioonina, nii nagu ka põgenemislugudes, kajastub hirm – hirm venelaste ees, hirm sõjakoleeduste jätkumise ees, hirm uue sõja puhkemise ees, taas hirm venelaste ees. Paljud mälestused liigituvad nn välklamp-mälestuste hulka, säilitades aastateks detailitäpsuse ja emotsionaalse sisendusjärgulisuse.

Oluliseks momendiks põgenikelaagrite argipäevas ja sellest jutustamises on stabiilsuse puudumine. Peamised märksõnad laagrielust on lahutatud omastest, kodumaast, aga samuti eraldatus vastuvõtumaa ühiskonnast, privaatsuse puudumine, ülerahvastatus, liikumisareaali piiratus. See võib tekitada frustratsiooni, hirmu, meeleoluhäireid, millele otsitakse maandust. Ühelt poolt võib taoline situatsioon leida maanduse käegalöömises ja alkoholismis, teisalt aga kõrgendatud huvis oma identiteedi vastu. Viimane fookustus kaotatud kodumaa märksõnasse: kodumaa geograafilise ja ajaloolis-kultuurilise dimensiooni vägivaldne röövimine sundis vägisi kinni hoidma selle sotsiaalsest dimensioonist. Defitsiit tuttava ja koduse järele avaldus organisatoorses aktiivsuses – rahvuskultuuri alal hoidvas ning arendavas tegevuses, mille aktiivset viljelemist jätkati hiljem Argentinast.

TÄNUAVALDUS

Artikkel on seotud Eesti Teadusfondi grandiga nr 7335 ja projektidega SF0130038s09, SF0130033s07 ning Euroopa Liidu Euroopa Regionaalarengu Fondiga (Kultuuriteooria Tippkeskus).

BROKEN CONNECTIONS TO THE LOCALITY: REFUGEE CAMP MEMOIRS OF ESTONIANS IN ARGENTINA

Aivar JÜRGENSON

In 1944, tens of thousands of Estonians fled to the West. The majority of them were housed in refugee camps in Sweden, Germany, Denmark and Austria. This article looks at how, based on the oral and written memoirs of Estonians who arrived in Argentina after WW II, life in refugee camps was remembered and how that situation was interpreted from a biographical perspective. The study sources are mainly the interviews conducted in Argentina in 2007, and also some written memoirs. The aim is to analyse how people remember the events they experienced and what influence could historical, social and psychological contexts have had in interpreting these memories. Attention is also paid to the emotions that such traumatic events unleashed.

Although refugee camp memoirs are not as colourful and full of details as the escape stories, they still form a significant place in autobiographies of refugees, including Estonians in Argentina. The main emotion, as also in the escape stories, is fear: fear of the Russians, fear of the continuation of the terrible events of the war,

fear of the outbreak of a new war and, again, fear of the Russians. Many memoirs are classed as so-called flash-memoirs; they preserve the exact details and emotional backgrounds for years.

An important aspect in the daily life of refugee camps and in the retelling of that life is the lack of stability. The main key words in refugee camp life are separation from the near and dear, homeland but also separation from the receiving country's society, lack of privacy, overcrowdedness, limited movement area. This can cause frustration, fear and emotional disturbances from which release is sought. On one hand, such a situation can find a release in hopelessness and alcohol abuse, on the other, a heightened interest in one's identity. The latter crystallised as the notion of the lost homeland: the violent robbery of the geographical and cultural dimension of one's homeland made the refugees cling to that social dimension. The lack of all that is familiar and was expressed in the organisational activity, activity that preserved and developed national culture.